

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՊՄՀ

ՏԵՐ ԲԱՌՈՒՅԹԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՉԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Նին եւ զարգացած լեզուներում բառերն առավելապես բազմիմաստ են որպէս լեզվական միավորներ, սակայն խոսքում ձգտում են մենիմաստութիւն: Բառիմաստի իրացման այս «ուղղորդումները» տարբեր են: Մի դեպքում դրանք կարող են բխել ընկալման ընդհանուր հասարակական պայմաններից եւ կենցաղային անհրաժեշտութիւններից, մյուս դեպքում՝ հեղինակի (խոսողի)՝ ընթերցողի (խոսակցի) վրա լեզվի միջոցներով նպատակամղված ազդեցութիւն թողնելու ցանկութիւններից:

ԺԹ. դարի լեհական ծագմամբ ռուս նշանավոր լեզվաբան Նիկոլայ Կրուշեւսկին մի առիթով նկատել է, որ յուրաքանչյուր լեզու իր զարգացման ճանապարհին ձգտում է առավել «...ամբողջական համապատասխանութիւն հաստատել բառաշխարհի եւ հասկացական աշխարհի միջեւ»¹: Այս առումով Ի. դարի հայազգի ռուս լեզվաբան Ռուբեն Բուդագովն իրավացիորեն նկատում է. «Ի տարբերութիւն պատմութեան մեջ ընդհանուր առաջընթացին՝ ինչպէս լեզուների, այնպէս էլ մշակույթի զարգացման գործընթացները ոչ միայն բազմապիսի փոփոխութիւնների, այլեւ տարբեր լեզուների նախորդ վիճակների գործընթացներ են: Այս դեպքում նորը սովորաբար հենվում է հնի վրա եւ միաժամանակ հարստացնում այդ հինը... Բառապաշարում, օրինակ, որոշակի դարաշրջաններում նոր բառերն ավելի սակավադեպ են, քան հները՝ նոր իմաստներով, նոր կապակցութիւններով»²: Որքան զգալի է բառի նախնական իմաստի փոփոխութիւնը, այնքան ավելի մեծ է խզումն այդ բառի ներքին ձեւի եւ նրա նոր՝ փոփոխված իմաստի միջեւ: Ըստ էութեան՝

¹ Н. В. Крушевский, Очерк науки о языке, Казань, 1993, с. 149.

² Р. А. Будагов, Что такое развитие и совершенствование языка?, Москва, 2004, с. 18.

բառի ներքին ձևի «մոռացման» պատմական ընթացքը պայմանավորված է մարդու աշխարհաճանաչման շարունակական գործընթացով, երբ բնական պահանջ է առաջանում ընդլայնելու հասկացական աշխարհը՝ նոր առարկաներ կամ երեւոյթներ անվանելու համար: Իսկ դա հաճախ կատարվում է ոչ թե նոր՝ արմատական բառերի ստեղծմամբ, այլ «հներին» նոր իմաստներ հաղորդելու ճանապարհով: Հակառակ պարագայում լեզվի բառային կազմը կծանրաբեռնվեր անթիվ-անհամար քանակությամբ առանձին բառերով, եթե ամեն մի առարկայի կամ հասկացության համար մի նոր բառ ստեղծվեր³:

Կենդանի լեզվի բառային կազմը քանակական առումով ենթակա է արագ համալրման, նոր առարկաների ու հասկացությունների համար հարկավոր են նոր բառեր: Այս շարունակական գործընթացում նորերի կողքին հները խաղաղ գոյակցում են, եւ միայն դրանց աննշան քանակությունն է վերածվում հնաբառերի՝ պատմական որոշակի փուլում դուրս մղվելով գործուն կիրառությունից⁴:

«Բառային համակարգն ապրում է կանոններով, որոնք ընդհանուր են ցանկացած կենդանի բնական համակարգի համար, այն ակտիվորեն

³ Հմմտ. աստված սերող հիմքով բաղադրված բազում կազմություններ, որոնց իմաստային կառուցվածքում «նախասկիզբ, գերագույն էակ» միջուկային գերիմաստությունի պահպանումն է, ինչպես՝ աստվածունի, աստվածամայր, աստվածածին, աստվածամարդ, աստվածահանո, աստվածաբան, աստվածաբնակ, աստվածագեղ եւ այլն:

⁴ Ասվածի փաստական ապացույցները շատ են լեզվում, բայց վկայաբերենք դրանցից մեկը, մանավանդ որ այն կապվում է մեծն Նարեկացու հետ: Նրա «Մատյանում» գործածված օղաչու բառի իմաստային կառուցվածքի փոփոխության ընթացքը լավագույնս ի ցույց է դնում այն իրողությունը, որ տասնադարյա միջակայքում բառույթի՝ «օղի միջով չվող» ածականական «քնած» միջուկային իմաստով (հմմտ. «ա. Որ չուէ ընդ օղս. օղախաղաց. օղագնաց», Գ. ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ, Խ. ՍԻՐՄԵԼԵԱՆ, Մ. ԱԳԵՐԵԱՆ, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետ՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, 1836, էջ 1023, «ա. օղի մէջ թռչող (նետ)», Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Գ. ՃԷԼԱԼԵԱՆ, Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի (այսուհետ՝ ԱԲՀԼ), Վենետիկ, 1865, էջ 842, «ած. գ. 1. Օղի միջով չուող՝ գնացող, օղագնաց, օղանաւորդ: Օղաչու թռչուններ: 2. Ինքնաթիռով թռչող: Հմուտ՝ անվեճեր՝ հնարագէտ օղաչու...», ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան, 1944 (այսուհետ՝ ՀԲԲ), էջ 602) հանրային կյանքում գիտատեխնիկական նշանակալի նորույթի՝ ինքնաթիռի հայտնագործության շնորհիվ Ի. դարում միայն կայունացավ որպէս մենիմաստ անձնանիշ գոյական (հմմտ. «գ. Ինքնաթիռի վարորդ, սավառնորդ», Է. Գ. ԱՊԱՅԱՆ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ԱՀԲԲ), Երեւան, 1976, էջ 1585): Ի դեպ, միջին հայերենյան մատենագրության մեջ վկայված է օրագնաց հոմանիշը (հմմտ. «ա. Օղի միջով գնացող՝ թռչող, օղագնաց [Աստուածաբան վարդապետս մեր սուրբն Գրիգորիս, իմաստութեան տաճարն, երկնային կառավարն, օրագնաց թռչունն, տիեզերաց անշխանելի ճրագն, Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Օլլիս, ՌՃՂ, էջ 7], Ռ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Միջին հայերենի բառարան (այսուհետ՝ ՄՀԲ), Երեւան, 2009, էջ 822):

գործառու՞մ է եւ միաժամանակ գտնվում շարունակական զարգացման մեջ.... եւ ինչպե՞ս պատմականորեն ձեւավորված բնական համակարգ, օժտված է բարձր աստիճանի կայունությունը. արդի լեզվավիճակում գործառող նրա հիմնական դասերը (դաշտերը.— Ա. Մ.) հնուց ի վեր գոյություն են ունեցել. դարերի եւ տասնամյակների ընթացքում փոփոխվում է ոչ թե համակարգը, այլ նրա ներսում առկա որոշակի հատվածները եւ հարաբերությունները նրանց միջեւ. հենց այսպիսին է լեզվի տարբեր գոյավիճակներում բառապաշարի համալրման եւ կորուստների, զարգացման միտումների բնույթը: Բնականաբար, ընթանալով համակարգի ներսում՝ նման գործընթացներն անտեսված չեն մնում նրա կողմից. նրանք ապահովում են նրա՝ որպես կենդանի եւ զարգացող մարմնի գոյությունը»⁵:

Մեր ուսումնասիրության առարկան հայերենի «Անձերի անվանումներ» բառախմբաստային համակարգն է՝ դաշտը, որը տրոհվում է երկու հիմնական բառախմբաստային խմբերի՝ «Խրական անձինք, մարդիկ» եւ «Կրոնական, առասպելական, հեփաթային, երեւակայական մարդանման էակներ»⁶: Եթե «Խրական անձինք, մարդիկ» բառախմբաստային խումբը (միկրոհամակարգը) ճյուղավորվում է՝ իրացնելով անձերի անունների բառախմբաստային ենթաբազմությունների եւս 12 աստիճան՝ ըստ բնորոշ հատկանիշների (օրինակ՝ ըստ որեւէ ռասայի՝ արիացի, եւրոպոիդ կամ

⁵ Տե՛ս «Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений», М., 2002, т. I, под общей ред. Н. Ю. Шведовой, էջ VII:

⁶ Այս ենթաբազմությունը ներկայանում է 3 բառախմբաստային ենթախմբով՝ 1. Կրոն, կրոնական առասպելաբանություն՝ ալլան, Ամենակալ, առափյալ, Արարիչ, Աստված, աստվածածին, աստվածամայր, աստվածամարդ, աստվածուհի, Բարձրյալ, երկնակյաց (երկնաբնակ), երրորդություն, հոգի, հրեշտակ, հրեշտակապետ, հուրի, մարգարե, Մեծ նահատակ, մեսիա, ոգի, պանթեոն, սերովբե, սրբակյաց (արդարակյաց), սուրբ, սփանչեագործ, Տեռ, տիրամայր, Փրկիչ, ֆերովբե, Քրիստոս, Ջար, մութ ուժեր՝ դեւ, հակաֆրիստոս (նեո), շար ոգի (բես), ջին, սատանա, 2. Հին առասպելաբանություն, հեքիաթներ, ժողովրդական հավատալիքներ՝ այծամարդ (սատիր), ամազոնուհի (հեծյալ կին), անտառապալ (անտառի ոգի), [խսցկ.] բոբո (բոբոլ), գետնաթզուկ, դարձնոյակ (փոխակերպուկ), դյուցազն (հսկա), զոմբի, էֆ (օդաոգի), լիլիպուտ, ծովահարս (ծովիմար), կենտավրոս, կիկլոպ, կուտֆ, Կոշչեյ, հավերժահարս (ջրահարս), հոգեգեշ (հուշկապարիկ, գերեզմանապահ ոգի), հովանավոր ոգի, Ջմեռ պապ, ձյունանուշիկ, մուսա, ոլիմպիացի, շարֆ, չերուրաշկա, պան (դից. անտառաբնակ առասպելական ոգի), ջրահարս (հավերժահարս), Սանտա Կլաուս, սֆինքս, վամպիր, վիուկ (հուշկապարիկ), տեսիլք, տիտան, տնապալ (տան ոգի), տրիտոն (մարդածուկ), ուրու (ուրվական, տեսիլք /*фантом*/), Կախարդներ, հմայողներ՝ գուշակ, դիցանուշ (ֆեյա), կախարդ (մոգ, *волшебник*), ջադուկ (*баба-яга*), մոգ (հրաշագործ, *маг*), վիուկ, 3. Վարկածներ, ենթադրություններ՝ այլմոլորակային, եկվոր, հումանոիդ, մարսեցի:

ըստ մտածողության, դատողության եղանակի՝ ամբոխավար, ամբոխահաճ, սոփեստ), ապա «Կրոնական, առասպելական, հեքիաթային, ֆանտաստիկ մարդանման էակներ» միկրոհամակարգն այլևս չի կարող ճշողավորվել, այլ կերպ՝ իրացնել այլ բառաիմաստային ենթաբազմություններ՝ շնորհիվ իր բաղադրիչ բառային միավորների նշանակությունների իմաստային խտացման եւ որոշակիության, քանի որ դրանք հանդես են գալիս իբրեւ նույնամակարդակ վերացարկումների իմաստային բաղադրիչների ամբողջություններ։ Սակայն նրանում ներառված առանձին բառույթներ կարող են հանդես գալ «Իրական անձինք, մարդիկ» բառաիմաստային խմբի՝ տարբեր իմաստային հիմունքներով տրոհված բառաիմաստային շարքերում կամ ենթաբազմություններում։

Մեր ուսումնասիրության նպատակն է հայերենի բառարանագրական առկա փաստական նյութի հիման վրա պատմահամեմատական մեթոդով քննել՝

«Անձերի անվանումներ» բառաիմաստային դաշտի շրջանակում «Կրոնական, առասպելական, հեքիաթային, ֆանտաստիկ մարդանման էակներ» նշանակող բառաիմաստային խմբում ներկայացված հայերենի տեղ բառույթի իմաստային կառուցվածքի զարգացման բառարանագրական մշակումները ժամանակագրական կարգով՝ հինհայերենյան շրջանից մինչեւ մեր օրերը⁷։

⁷ Դժբախտաբար, հայոց լեզուն արդեն կես դար է՝ չունի արդի հայերենի լիակատար բացատրական բառարան, եւ նորագույն շրջանի իմաստային տեղաշարժերը փաստող իրողությունների համար չկան բառարանային համապատասխան մշակումներ։ Հայերենի՝ ավելի քան 1500-ամյա ընթացքն արտացոլող՝ դեռեւս չգերազանցված բառարանը եղել եւ մնում է Ստ. Մալխասյանցինը (անշուշտ, հիմնարարը Հայկազյանն է). նրանում լավագույնս արտացոլված են, պատմական տվյալ շրջափուլի դրությամբ, բառի իմաստային կառուցվածքի նախընթաց փոփոխությունները, հավելյալ կերպով նաեւ՝ ծագումնաբանությունը, բառապաշարի այս կամ այն շերտին պատկանելը եւ ամենակարեւորը՝ կենդանի խոսքում նրա իրացումը։ Ի. դարասկզբին ձեռնամուխ լինելով այս մեծակտավ աշխատությանը՝ Մալխասյանցն իրավացի մտահոգություն է հայտնում. «Թէպէտ բառական թուով բառարաններ կան տպուած հայերէն լեզուով կամ հայերէն ու մի օտար լեզուով, բայց ոչ մէկը նրանցից հայերէն լեզուի բառարանն է, այս բառի բնդարձակ նշանակութեամբ։ Հայերէն եւ մի օտար լեզուով բառարանները նպատակ ունին որեւէ օտար լեզու սովորեցնելու հային կամ հայերէն սովորեցնելու որեւէ օտարի. սրանք կէս-հայերէն, կէս-օտարալեզու բառարաններ են եւ չեն ծառայում հային՝ հայերէն սովորելու։ Իսկ այն բառարանները, որոնք միայն հայերէն լեզուով են տպուած՝ մասնակի հայերէն բառարաններ են, այսինքն՝ պատկանում են հայերէն լեզուի զարգացման մի որոշ շրջանի... Պարունակում են մեր լեզուի զարգացման գրաբարեան շրջանի բառերը եւ այս բառերի հին (գրաբար) նշանակութիւնները, բայց չունին ներկայ կենդանի հայերէն լեզուի տասնեակ հազարաւոր բառերը, ինչպէս եւ հին (գրաբար) բառերի այժմեան կենդանի նշանակութիւնները» (տես ՀԲԲ/Առաջաբան, էջ է.)։ Այս մտահոգությունը կարելի

Ի հայտ բերել բառույթի՝ տարաժամանակյա միջակայքում կրած իմաստափոխությունների ճանաչողական-իմաստաբանական մեխանիզմները:

Քննել բառույթի իմաստային անցումները դեպի այլ բառաիմաստային խմբեր եւ ենթաբազմություններ:

Այսպես.

Հին հայերենում բառույթն իրացրել է «իշխող, տիրող, ազդեցություն ունեցող» միջուկային իմաստույթ, ընդ որում՝ հիմքում դնելով Աստծու գերակայությունն ու նախախնամությունը՝ թե՛ աշխարհիկ եւ թե՛ հոգեւոր առումներով (հմմտ. «գ. Իշխան ի վերայ ծառայից եւ հպատակաց, եւ սեպհական ընչից. պետ եւ գլուխ ազգի եւ երկրի՝ մարմնաւոր կամ հոգեւոր, որպես հաղորդեալ իշխանութե[ա]ն ա[ստուծո]յ, որ միայն է տէր ամենայն արարածոց, եւ տէրտերանց,Որպես 'ի հին օրէնս յասի զա[ստուածա]յ, կ[ա]մ զա[ստուածա]յ հօրէ, 'ի նորումս առաւել սեպհականեալ է ք[րիստո]սի», ՆՀԲ, էջ 872), ձեւավորելով հոմանիշ եզր Աստված եւ Քրիստոս բառույթների հետ (հմմտ. «գ. իշխան ծառայից կամ իր բաներուն. տ[եա] սահապ, աղա, էֆէնտի:— Աստուած՝ ամէնուն տէրը, որ էն, տէր իմ. տ[եա] ալլահ, ըէպպի թաալէ», ԱԲՀԼ, էջ 783)⁸:

Միջինհայերենյան շրջանում բառույթի իմաստային կառուցվածքի փոփոխությունների վերաբերյալ վկայություններ չկան՝ բացի փոխաբերական բայական հարադրությունից (հմմտ. Տէր կանգնիլ. «Տիրանալ, տեր դառնալ, տեր կանգնել» [Մէկ մ՝ այլ գայ, թե՛ Տէր կանգնիմ, նա թափեմ զարիմս ի վերայ, Նահապետ Քուշակ, Հայրենի կարգաւ, Երեւան, 1957] եւ հարցական եղանակավոր բառի կիրառությունից (հմմտ. Տէր ով է, եղբ. «Ո՛ւմ է պետք» [Կոյր են հոգւով աշօֆ, մըտօֆ յիմար են, անյիմայ, թէ տէր ով

է տարածել նաեւ հայերենի նոր եւ հատկապես նորագույն շրջանի բառարանագրության վրա: Բառարանագրական մշակումները ներկայացնելիս մինչեւ խորհրդային շրջան (1920 թ.) մենք առաջնորդվել ենք առավելապես Մալխասյանցով, սակայն գիտական պատշաճությունը պահպանելու մղումով հղել ենք նաեւ այն բառարանները, որոնցում քննվող բառույթի իմաստային կառուցվածքում առկա է նոր իմաստույթ՝ հիմնավորված կենդանի խոսքային իրացումներով:

⁸ Հմմտ. «Տէր, մեծ, իշխան, գլխաւոր, հատկապէս նաեւ՝ Աստուած»: Ծագում է տի-այր ձեւից, աւելի հինը տէայր (հմմտ. միայն>մէն), որ կազմուած է տէ- եւ այր «մարդ» բառերից. առաջինը՝ որ նշանակում է անշուշտ «մեծ», գտնուում ենք նաեւ տիկին (<տէ-կին) «մեծ կին» (տես Հ. Բ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայերէն արմատական բառարան, Երեւան, 1926, էջ 402):

⁹ Ի լրումն Հայկազյանում արդեն վկայված տէր տէրանց կայուն հարադրության՝ հանդես են գալիս տէր իմ, տէր Աստուած կայուն ձեւերը (հմմտ. ՀԱՅՐ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՋԱԽՉԱԿԵԱՆ, Բառգիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական, Վենետիկ, 1837, էջ 1380):

է խելաց, կամ այս շնորհիս, որ առիս կայ, ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶԵԿԱՅԻ, Տաղեր, Երեւան, 1962], ՄՀԲ, էջ 758)¹⁰:

Խորհրդային՝ նոր շրջանի բառարանագրական վկայություններում նկատվում են բառույթի իմաստային կառուցվածքի էական ընդլայնում եւ տեղաշարժ¹¹: Հինհայերենյան՝ աշխարհիկ եւ հոգեւոր առումներով «իշխող, տիրող, ազդեցություն ունեցող» միջուկային իմաստույթի հո-

¹⁰ Հարկ է նշել, որ ՄՀԲ-ում վկայված են միայն այն բառային միավորները, որոնք ընդհանրապես չեն հանդիպում Ե.—ԺԱ. դդ. հայ մատենագրության մեջ: Այս հանգամանքը դժվարացնում է դիտարկել բառույթի իմաստային կառուցվածքի՝ գրաբար—միջին հայերեն ընթացքը: Վաղաշխարհաբարյան վկայություններում (ժՁ.—ԺԸ. դդ.), բացի նոր բայական հարադրություններից (հմմտ. Տէր դառնալ՝ «մի բան ձեռք բերել՝ ստանալ») [Աննյափ տվեց Աստուած, որ թէ տուն, թէ մուլ, թէ աջնաս, թէ փող, ԳՈՒ թումանի տէր դառաւ, Զաքարեայ Ագուլեցի (այսուհետ՝ ՁԱ), Օրագրութիւն, Երեւան, 1938, էջ 85], տիրութիւն անել՝ «հովանաւորել, տէր լինել» [Մեզ տիրութիւն առեալ խանին վերայ, Դ. Ա. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом (документы), Санкт Петербург, 1898, էջ 319]), հանդիպում են նաեւ տէր սերող հիմքով բաղադրված գոյականի եւ ածականի արժեքով նորակազմ ձեւեր (հմմտ. Տէրացու / տիրացի, գ. տիրացու [Այս է տապան Քաւարի որդի տէրացու Գրիգորին, «Դիվան հայ վիմագրութեան», պր. II, Երեւան, 1960, էջ 65], տէրունի, ա. «Անմիջապէս էջմիածնին ենթակայ, նրան պատկանող (ըստ Լեոյի), նաեւ՝ անմիջականօրէն արքունիքին ենթակայ (ժողովուրդ, բնակավայր)» [Աբելայ որ այրող լինի եւ աղմուկ անէ... ստացուածն տէրունի եղիցի, ՁԱ, էջ 19], տիրանկար, ա. Տիրոջ՝ Յիսուսի նկարի նմանող [Տէր Ներսէս կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու, լուսակառոյց եւ տիրանկար..., Խ. Տէր-Գրիգորեան, Դիւան Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, մասն Ա., էջմիածնի կաթողիկոսների կոնդակներ (1652—1705), Անթիլիաս, 2003, էջ 87], տես Ն. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում, Երեւան, 2014, էջ 200—201):

¹¹ Ի. դարասկզբի որոշ վկայություններում բառույթի միջուկային «իշխան, կառավարիչ» իմաստույթի հիմքում Աստուծո փոխարեն արդեն սեփականատերն է՝ «Աստված» ծայրամասային իմաստույթի պահպանմամբ (հմմտ. «գ. Իշխան ծառայից կամ իր բաներուն, որ կը կառավարէ, կուղղէ. կը հրամայէ. ունեցող. գլուխ. // ծառաներ, գործաւորներ ունեցող:— Աստուած. ամենուն տէրը:— Տէր՝ ի հին օրէնս կըսուի՝ հայր Աստուած եւ նոր օրէնքի մէջ Քրիստոս որդին Աստուծոյ» (տես Ս. ԳԱՐԱՄԱՃԵԱՆ, Նոր բառագիրք հայերէն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 1292), մեկ այլ դեպքում՝ «պաշտպան՝ ամուսին» միջուկային իմաստույթով (հմմտ. «պաշտպան. փոխ[աբերաբար]. ամուսին (օր. բաճի, տէրդ ապրի. — օրհնություն): Տէր, տիրական շունի — անտէր, անպաշտպան է», տես Ս. ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՅ, Բառագիրք Արարատեան բարբառի, Տիֆլիս, 1903, էջ 115):

Ի դեպ, շտապենք փաստել, որ Ի. դարի երկրորդ կեսի արեւմտահայ բառարանագրական վկայությունները գրեթե կրկնում են խորհրդահայ նոր շրջանի բառարանագրական իրողությունները, ընդ որում՝ առանց կենդանի խոսքում դրանց իրացման նմուշօրինակների (հմմտ. «գ. Աստուած. վեհապետ. իշխան. պարոն. սեփականատէր. գործարանատէր, հողատէր. կալուածատէր. իր ճակատագրին տէր, անկախ, ինքնավար, ինքնիշխան. — [տէր] բալի, ենթակայ» (տես ՅՈՎՀ. ԳԱՅԱՅԵԱՆ, Բառարան-գանձարան հայերէն լեզուի, Գ. տպագրութիւն, Բեյրութ, 1983, էջ 495), մեկ այլ դեպքում՝ բառահողմածում ներկայացված է 25 իմաստույթ՝ առանց համապատասխան խոսքային իրացումների (հմմտ. ԳՆԵԼԱՐՔ. ԶԷՐԷՃԵԱՆ, ԱՐՏ. ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ, Փ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Բ. հրատարակութիւն, Պեյրութ, 1992, էջ 958):

գեւոր «տարրը» մղվել է ծայրամաս՝ Աստված ընդհանրական իմաստույթի ճշգրտող տարանջատմամբ եւ եզրութալորմամբ, ընդամին՝ ավելացնելով տեւ բառույթի հոմանիշային շարքը (հմմտ. Տեւ — Հայր Աստված — Քրիստոս) (հմմտ. 10. (Եկեղ.) Հայր աստուած: Տեւը երեւեցաւ Մովսեսին: Տեւ Աստուած.... 11. (Կրօն.) Քրիստոս: Տեւ Յիսուս Քրիստոս, ՀԲԲ, էջ 409, նաեւ՝ [9 եւ 10 նշ.], ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտ, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ԺՀԼԲԲ), հհ. 1—4, Երեւան, 1969, էջ 492, վերջին վկայությունում՝ Քրիստոս իմաստույթի չեզոքացմամբ (հմմտ. ԱՀԲԲ, [23 նշ.], էջ 1437), իսկ աշխարհիկը դարձել է միջուկային՝ «իշխանավոր մարդ» ընդհանրական իմաստույթով, իրացնելով ֆեոդալական (ավատատիրական) հասարակարգին բնորոշ նոր ծայրամասային իմաստույթներ, ձեւավորելով հականիշ եզրեր (հմմտ. հպատակ—ծառա—ստրուկ) (հմմտ. «գ. Աւագ՝ մեծ՝ իշխանաւոր մարդ 1. Մի երկրի միահեծան իշխանաւոր, թագաւոր: Հկո. Հպատակ, ծառայ: Արեւաց տեւ: Տեւ իմ թագաւոր...., 2. Նախարարական տան աւագ անձը, որ ժառանգում, կառավարում եւ վայելում էր այդ տան կալուածը. տանուէր, իշխան: Ղազար Փարպեցիին միշտ իր հերոսին կոչում է... «գորավարն Հայոց եւ տէրն Մամիկոնէից Վահան»... 3. Նա որ ստրուկներ ունի: Հկո. Ստրուկ: 4. Հին ժամանակ նա, որ վարձով ծառայ էր պահում: Երբ տէրերը տանը չէին լինում՝ ծառաների համար տօն էր», ՀԲԲ, ն.տ., նաեւ՝ [1, 2, 3 նշ.], ԺՀԼԲԲ, ն.տ., [3, 4, 5 նշ.], ԱՀԲԲ, ն.տ.):

Բառույթի իմաստային կառուցվածքում «սեփականություն ունեցողի» հինհայերենյան իմաստույթը, պահպանելով իր ծայրամասային դիրքը, ավելի է ճշգրտվում կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների շրջանում՝ ձեւավորելով նոր հականիշ եզրեր (հմմտ. բանվոր—ծառայող—գործակատար) (հմմտ. 5. Բուրժուական երկիրներում նա, որ ունի որեւէ առեւտրական կ[ա]մ արդիւնաբերական հիմնարկ: Հկո. Բանուոր, ծառայող, գործակատար: 6. Ընդհանրապէս՝ նա, որ ունի որեւէ գոյք, շարժական կ[ա]մ անշարժ: Ոչ մի կեցող տանը այնպէս չէր մտիկ տալիս՝ ինչպէս տէրը...., ՀԲԲ, ն. տ., նաեւ՝ [5 նշ.], ԺՀԼԲԲ, ն. տ., [1 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.), նոր շրջանի վկայություններում՝ նաեւ «վարձակալ» հոմանիշ իմաստույթով (հմմտ. «12. Վարձակալ:» [Ո՞վ է հիմա այս կալվածքների տէրը....], ԱՀԲԲ, ն. տ.):

Բառույթով իրացվում են փոխաբերական անվանական հարադրություններ՝ «որոշ հատկություն ունեցողի»՝ ածականի արժեքով (հմմտ.

7. Որոշ յատկություն ունեցող: Զարմանալի յիշողութեան տէր է:..., ՀԲԲ, ն. տ., նաեւ՝ [15 նշ.], ԺՀԼԲԲ, ն. տ., [27 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.), «անձնիշխանի» (հմմտ. 8. Անձնիշխան, նա որ կարող է վարուել՝ ինչպէս ինքն ուզում է: Ես իմ գլխի տէրն եմ, խրատների եւ օգնութեան կարօտ չեմ:..., ՀԲԲ, ն. տ., նաեւ՝ [12, 13 նշ.], ԺՀԼԲԲ, ն. տ., [9, 10, 11 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.), «ծնողի» [13 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.), «որեւէ կարգի ունեցվածք (գույք, դրամ, հանածո եւն) ունեցողի»՝ ուղիղ [8 նշ.] կամ փոխաբերական [28 նշ.] նշանակությամբ, ԱՀԲԲ, ն. տ., «որեւէ վայրում՝ բնագավառում եւն տիրություն անողի» [17 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ., «որեւէ զգացմունք՝ հոգեվիճակ ունեցողի» [6 նշ.], ԺՀԼԲԲ, ն. տ., [15 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ., «անձնավորմամբ՝ մեկի՝ մի բանի նկատմամբ լիիրավ իշխանություն ունեցողի» [16, 17 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.), «որեւէ բանում առավելություն՝ գերազանցություն ունեցողի» [20 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.:

Կայունանում է «հովանավոր պաշտպանի» փոխաբերական իմաստով (տե՛ս եւ հմմտ. «14. Հովանաւոր պաշտպան:» [Նա տէր չունի, ուստի բոլորը նրան հալածում են], ՀԲԲ, ն. տ., նաեւ՝ [19 նշ.], ԺՀԼԲԲ, ն. տ., [26 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.):

Հոգեւոր աշխարհում, իսկ նախախորհրդային շրջանում նաեւ աշխարհիկ ոլորտում բառույթը կայունանում է որպէս հարգական դիմելածեւ եւ մակդիր (տե՛ս եւ հմմտ. «12. Յարգական կոչում բարձր աստիճան կ[ա]մ շատ յարգելի անձի, հոգեւորական կ[ա]մ աշխարհական: [Վեհափառ տէր: Վեմափայլ տէր]: (Հմմտ. Տեար): 13. (Եկեղ.) Յարգական մակդիր, որ դնում են քահանայի անուան առաջ, երբեմն եւ առանց անուան¹²»: [Տէր Կարապետ...], ՀԲԲ, ն. տ., նաեւ՝ [17, 18 նշ.], ԺՀԼԲԲ, ն. տ., [24, 25 նշ.], ԱՀԲԲ, ն. տ.)¹³:

¹² Գեղարվեստական խոսքում հանդիպում է նաեւ տեր հոգեւոր դիմելածեւը, որն այսօր գործածական չէ («Նժույգներին եմ նայել, տէր հոգեւոր», Դ. ԴԵՄԻՅԱՆ, Երկերի ժողովածու, Երեւան, 1958, էջ 184):

¹³ Էդ. Աղայանի բառարանում բառահոգովածի 24-րդ նշանակությունում չեզոքացվել է «բարձրաստիճան հոգեւորական անձին» դիմելու իմաստով (փոխաբերել տրված է ինչ-որ անհասցե մեկնաբանություն, այն էլ՝ հնացած ցուցիչով (հմմտ. (հնց.) Հարգական կոչական բառ՝ մեկին դիմելու համար, ԱՀԲԲ, ն. տ.): Պետք է ենթադրել, որ նախախորհրդային շրջանում տեր դիմելածեւը համարվեք է եղել պարոն-ին: Հավելենք, որ ավանդաբար բարձրաստիճան հոգեւորականներին դիմելու տեր հարգական մակդիրը ցայսօր էլ կիրառելի է (հմմտ. տեր հայր, Վեհափառ տեր). պարզապէս բառարանագիրը, բնականաբար, տուրք է տվել խորհրդային շրջանում հոգեւոր դասի նկատմամբ անհանդուրժող գաղափարաբանությանը: Ասվածի վառ վկայությունն այն փաստն է նաեւ, որ Ի. դարի 20–30-ական թթ. ՀնՍՀ-ում համատարած սկսեցին հրաժարվել ազգանվան՝ լայնորեն տարածված տեր բաղադրիչից,

Բարբառներում բառույթն իրացրել է նոր իմաստույթ՝ «այր ամուսին», ինչը խորհրդանշալ շրջանում վկայվել է գավառաբանությունն ցուցիչով (հմմտ. +15. Այր ամուսին: Գլխիս տէրը ողջ լինի, ՀԲԲ, ն. տ.¹⁴, [8 նշ. + «գլխավոր» հավելյալ գնահատողական բաղադրիչով], ԺՀԼԲԲ, ն. տ., [14 նշ. + «սիրեկան որեւէ կնոջ տիրապետող անձ» հավելյալ գնահատողական բաղադրիչով], ԱՀԲԲ, ն. տ.): Այսօր «այր ամուսին» իմաստույթը գործուն է զուտ ժողովրդախոսակցական ոճում՝ կատակային երանգավորմամբ (հմմտ. – Գալո՞ւ ես հաւսանի՛ք: – Չէ՛, տերս չի թողնում)¹⁵, իսկ «սիրեկան որեւէ կնոջ տիրապետող անձ» հավելյալ գնահատողական իմաստային բաղադրիչը չեզոքացվել է:

ասել է թե՛ «տերտերական» անցյալից (հմմտ. «Տեր-Պետրոսյան Տեր Հուսիկ Տեր Դավթի, 1936 թ.», տե՛ս Տ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հայոց ազգանունների բառարան, Երեւան, 2010, էջ 333):

Ի դեպ, արեւմտահայերենի՝ անկախության շրջանի բառարանագրական վկայություններում տե՛ր բառույթը ներկայացված է միայն որպէս հարգական դիմելաձեւ հինհայերէնյան տիրար ձեւով՝ պարոն միջինհայերէնյան փոխառյալ ձեւի հետ կազմելով հոմանիշ եզր (հմմտ. Տիրար [դար], «գ. Տեր, պարոն» (տե՛ս Ռ. ՍԱՔԱՊԵՏՈՅԵԱՆ, Արեւմտահայերէն–արեւելահայերէն նոր բառարան, Երեւան, 2011, էջ 347), այնպէս էլ անվանական հարադրույթամբ (հմմտ. Տէր բաբա / Տէր պապա, «գ. 1. Տերտեր: 2. փխբ. միջնորդ, կավատ (հատկապէս հոգեւորական)» (տե՛ս Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Արեւմտահայերենի բառարան, Երեւան, 1991, էջ 285, հմմտ. նաեւ տէտէ / տէտէ՛ր՝ «տերտեր, քահանա» իմաստույթով բարբառային մանկախոսական տարբերակները, ՀԲԲ, էջ 409): Սակայն հարկ է նշել, որ արեւմտահայերենի նորագույն սույն բառարանագրական վկայությունները, այնուամենայնիվ, լիակատար պատկերացում չեն տալիս արեւմտահայ լեզվական տարածքում բառույթի պատմական ընթացքի մասին:

Հավելենք, որ հինհայերէնյան վկայություններում որպէս տե՛ր հարգական դիմելաձեւի հոմանիշ եզր հանդէս է եկել նաեւ ասորերենից փոխառյալ ՄԱՐ բառույթը (հմմտ. «ՄԱՐ, ըստ ասորւոց, Տէր. ուստի Մար-իբաս, է տէր իբաս», ՆՀԲ, էջ 217, «2. ՄԱՐ (ասոր. mārā) գ. Տէր (յարգական տիրոջ)»: [Մար Աբաս Կառնիայ: Մար Սարգիս: Ասորոց Կաթողիկոսի տիտղոսն է Մար Շիմոն], ՀԲԲ, էջ 270, նաեւ Ա. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ՀՀԲԲ), Երեւան, 1967, էջ 623):

¹⁴ «Այր ամուսին» իմաստույթն իրացվել է նաեւ տան գլուխ փոխաբերական անվանական հարադրույթյան՝ դարձվածքի կազմում (հմմտ. Տան գլուխ – Այր ամուսինը: [Մարդը տան գլուխն է, կինը տան հոգին], ՀԲԲ, էջ 437): Ասույթի հիմքում այր–կին դիալեկտիկական հակադրամիասնության գլուխ–հոգի համարժեք իմաստային մանրակերտն է. նույն դաշտում են նաեւ միտմ–սիրտ, գլուխ–վիզ համարժեքները (հմմտ. Ամուսինը տան գլուխն է, կինը՝ վիզը): Ըստ էության, գլուխ–միտմը մտածողությունն է, հոգի–սիրտ–վիզը՝ լեզուն, որոնք գտնվում են փոխկապակցված եւ փոխլրացնող հարաբերության մեջ:

¹⁵ Ի դեպ, այսօր էլ հայ եկեղեցում պսակի արարողության ժամանակ հնչում են տե՛ր եւ, հնազա՞նդ եւ հարցադրումները, սակայն, դժբախտաբար, արդի համաշխարհայնացման (գլոբալիզացիայի) քողի տակ մատուցվող, աչքպէս կոչված, գենդերային հավասարությունը, որի հետեւանքով կինն ավելի հաճախ է հայտնվում տնտեսական, պետական կառավարման բուրգի բարձրագույն աստիճաններին՝ հաճախ արդեն «խարխլելով» տե՛ր–ամուսնու գերակայող դիրքը, հարցադրման ընկալումը տանում է առավելապէս դեպի թույլ սեռի նկատմամբ ուժեղ սեռի, այն է՝ հովանավոր–պաշտպանի փոխաբերական դաշտ:

Խորհրդային՝ համայնավարական գաղափարաբանությանը համահունչ՝ նոր շրջանում բառույթի իմաստային կառուցվածքում ի հայտ է եկել կապիտալիստականին հակադիր՝ «շահագործող» ընդհանրական իմաստույթը (հմմտ. «4. Հարստահարող, ճնշող, կեղեքող», ԺՀԲԲ, ն. տ., «6. (պատմ.) Դասակարգային հասարակարգերում՝ շահագործող դասակարգերին պատկանող անձ: Տեր կամ ստրուկ պիտի լինես, նշմարտություն չկա ուրիշ: Իս.», ԱՀԲԲ, ն. տ.):

Նոր շրջանում բառույթի իմաստային կառուցվածքում իրացվել են նաեւ «ընտանիքի գլխավոր» (հմմտ. «7. Տան՝ ընտանիքի գլխավորը», ԺՀԲԲ, ն. տ., «30. գ. Տան գլխավորը (հյուրերի, այցելուների, կենվորների եւն համար):» [Տան տերը՝ Օհան ամի ապերը...], ԱՀԲԲ, ն. տ.)¹⁶, «ազգական» (հմմտ. «16. Հարազատ, ազգական»: [Մեռելին տերերը...], ԺՀԲԲ, ն. տ., «18. Արյունակցական կամ խնամիական մերձավոր կապի մեջ գտնվող հարազատ, ազգական» [Հիվանդի տերերը հազիվ կարողացան նրան հասցնել հիվանդանոց], ԱՀԲԲ, ն. տ.), «տերտեր» (հմմտ. ԱՀԲԲ, ն. տ. [22 նշ.]) ծայրամասային իմաստույթները. վերջինս այսօր չեզոքացվել է:

Վերջին՝ անկախության շրջանում ի թիվս արեւմտահայերեն բազում ներթափանցումների¹⁷՝ «այր ամուսին» իմաստույթը՝ որպէս հարգական դիմելաձեւ, թարմացվեց՝ տիկին բառույթի կապակցությամբ իրացնելով «ամուսնական զույգ» հավաքական իմաստույթը (հմմտ. «Այժմ ողջունեմ եւ բեմ հրավիրեմ տեր եւ տիկին Հակոբյաններին»): Այս շրջանում հատկապէս կայունացավ բառույթի հոգնակի ձեւով «իշխող կամ կառավարող ուժ» իմաստույթը՝ արհամարհական երանգավորմամբ (հմմտ. Եւ սրա՛նք են երկրի տերերը)¹⁸՝ ի տարբերություն նախկին՝ «նվաճելով՝ գրավելով իր

¹⁶ «Ընտանիքի գլխավոր» իմաստույթն իրացվել է նաեւ հնում՝ տանուտէր (հմմտ. «գ. * 1. Տանտէրը, տան մեծաւորը», ՀԲԲ, էջ 371) բառույթի եւ տան փոխաբերական անվանական հարադրության միջոցով (հմմտ. Տան փոքուկ — Տան աւագագոյն անդամը, ծերունին, որ ամբողջ ընտանիքը կապում է իբրեւ մի միութիւն, ՀԲԲ, էջ 437):

¹⁷ Արեւմտահայերեն ներթափանցումներն այս շրջանում հաճախ ենթարկվել են նաեւ լիակատար կամ մասնակի իմաստափոխության (հմմտ. այր՝ «պաշտոնյա» իմաստով՝ պետական այր, ֆաղափական այր, խոսնակ՝ «Ազգային ժողովի նախագահ» եւն): Այս մասին ավելի հանգամանորեն տես Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Արդի հայերենի նորաբանութունների բառակազմական կաղապարները, Երեւան, 2007, էջ 172—175:

¹⁸ Ի դեպ, նման՝ հոգնակիության ցուցիչով ձեւաիմաստային տարբերակ վկայված է նաեւ էդ. Աղայանի բառարանում, սակայն կենդանի խոսքում նրա իրացման թոււմանական մեջբերումը դրական երանգավորմամբ է ներկայանում՝ արտահայտելով առավելապէս

իշխանություն՝ հսկողության՝ լծի տակ պահող» բացասական երանգավորմամբ իմաստություն (հմմտ. 21 նշ., ԱՀԲԲ, ն.տ.):

Բառույթի հոմանիշային շարքի կառուցվածքի պատմահամեմատական քննությամբ վերստին գրեթե հայելային արձանագրվում են բառույթի՝ նախորդիվ մեր նշած իմաստային կառուցվածքի աստիճանակարգային տեղաշարժերը միջուկային եւ ծայրամասային եզրերի միջեւ: Այսպես՝ գրաբարում շարքում իրացվել է 3 հոմանիշ եզր՝ «իշխան, գլխավոր» ընդհանրական միջուկային իմաստությամբ (հմմտ. «Տէր, գ. 1. Իշխան, պետ, գլուխ, գլխաւոր: 2. Աստուած: 3. Քրիստոս», Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Անթիլիաս, 2006, էջ 656):

Խորհրդային շրջանի վկայություններում շարքի «իշխան, գլխավոր» ընդհանրական միջուկային իմաստությամբ հավելվել է «վեհապետ»-ը՝ ծայրամասային եզրերում ներառելով միջին հայերենից, արեւմտահայերենից եւ ռուսերենի միջնորդությամբ հազվադեպ, առավելապես գեղարվեստական թարգմանական գրականության մեջ կիրառվող փոխառյալ ձեւեր (հմմտ. Տէր, «գ. Իշխանավոր, իշխան: Թագավոր, վեհապետ: Տիրակալ, գերիշխան: 2. Պարոն, (հզվդ.) սիր, սիրյոր, միստեր, մայր, պան, մոնսիւրյոր [հոգեւոր]: Տյար: Սեփականատեր. հողատեր, կալվածատեր: Տէր-տիրական: 3. Անձնիշխան, ինքնիշխան, ինքնավար, ինքնօրեն, անկախ: 4. Պաշտպան, հովանի, սատար, թիկունք, օգնական: 5. Տէս Աստված: 6. Մար [հարգական տիտղոս]», ՀԼՀԲԲ, 1967, էջ 623):

Վերջին՝ անկախության շրջանում շարքի «տիրակալ» միջուկային հոմանիշ եզրը վերածվել է պատմաբանի՝ փոխարինվելով «սեփականատեր» հոմանիշ եզրով, ծայրամասայիններից չեզոքացվել են Աստված եւ հինհայերենյան Քրիստոս եզրերը: Բառույթի բազմիմաստային շարքից ձեւավորվել են այլ բառաիմաստային ենթաբազմությունների պատկանող գլխաբառեր՝ տե՛ս հղումով (հմմտ. Տէր, «գ. 1. Սեփականատեր (մասնավոր սեփականություն ունեցող անձ): 2. (պատմ.) Տիրակալ, տիրապետ (երկրի՝ երկրամասի՝ գավառի եւն): 3. Տէս Ստրկատեր: 4. Տէս Վարձակալ: 5. Տէս Հարազատ: 6. Տէս Տնօրեն: 7. Տէս Տերտեր: 8. Տէս Հովա-

«ավագանի, ծերակույտ» իմաստությամբ (հմմտ. «19. (առավել. հոգն.) Տնօրեն, ղեկավար, կառավարող»: [Քեֆ էին անում... գյուղի տերերը, Հովհաննես Թումանյան], ԱՀԲԲ, ն. տ.):

նավոր: 9. Տէս Գլխավոր», ՀՀՀԲԲ, 2009, էջ 1100), ինչպես նաեւ դարձվածքներ¹⁹ եւ շրջասություններ²⁰:

Այսպիսով՝ «Անձերի անվանումներ» բառաիմաստային դաշտի շրջանակում «Կրոնական, առասպելական, հեքիաթային, ֆանտաստիկ մարդանման էակներ» նշանակող բառաիմաստային խմբում ներկայացված հայերենի տեր բառույթի իմաստային կառուցվածքի զարգացման բառարանագրական մշակումներից կարելի է եզրակացնել.

Հինհայերենյան շրջանում բառույթի իմաստային իրացումները պահպանվել են «Կրոնական, առասպելական, հեքիաթային, ֆանտաստիկ մարդանման էակներ» բառաիմաստային խմբի տիրույթում՝ «իշխող, տիրող, ազդեցություն ունեցող» գոյականի արժեքով միջուկային իմաստույթով, առավելապես հոգեւոր (կրոնական) առումով, ձեւավորելով հոմանիշ եզր Աստված եւ Քրիստոս բառույթների հետ. գործառել են նաեւ

¹⁹ Տեր բառույթով բազում դարձվածքներ են իրացվել, այդ թվում՝ ժողովրդական (ինչին մասամբ անդրադարձանք մեր նախորդ շարադրանքում), ինչպես «պաշտպան, հովանավոր, իշխանություն, ունեցվածք, կարգ ու կանոն, օրենք եւն» (հմմտ. Տերդ երգի (ժող.) — Ասում են աշխարհից կտրված մարդուն, Տերդ թաղեմ (ժող.) — դժոհհոյության, նախատինքի արտ., նաեւ՝ Տերդ մեռնի՝ շմեռնի, Տերդ խնդա — Վայ քեզ (հեզն.), Ինչի՞ տեր եմ — Ո՛վ եմ, ինչացո՞ւ եմ, Կյանքի տերեւ — հասարակության մեջ ուղղություն տվող մարդիկ, ուժեր, [ըրույթյան՝ իրադրույթյան] տերը դառնալ՝ լինել — կարողանալ ղեկավարել, հսկել. իշխող՝ թելադրող դիրք ունենալ, Ո՛վ է տերը — անտերություն է, Ով տե՛ր ես ծառա ժող. — խոնարհվելու, ենթարկվելու արտ. եւ այլն), ինչպես նաեւ «Աստված» իմաստային տիրույթներում. վերջինս՝ Աստված բառույթով (հմմտ. առաջ Աստված — ա. Աստծո կամքով՝ ողորմածությամբ, բ. ողջունելու բանաձեւում, Իմը՝ դու, Բունն՝ Աստված ժող. — խնդիրք ներկայացնելու արտ. (իմ ապավենը դու ես, քոնը՝ Աստված), Տեր (իմ) Աստված — զարմանքի, վարանման եւն արտ., Փառք քեզ Աստված (Փառք շատ (լինի). Աստված — գոհույթյան արտ. է (դեպքերի ընթացքից) եւ այլն (տե՛ս Պ. ԲԵԳԻՐՅԱՆ, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Երեւան, 2011, էջ 1266–1271):

²⁰ Տեր բառույթով եւ ածանցված ձեւերով իրացվել են նաեւ շրջասություններ (հմմտ. Տեր Աստծո խորհրդավոր արհեստանոց (հնց.) — Պատմություն լեւ «Տեր Աստծո այդ խորհրդավոր արհեստանոցում», ինչպես կոչում էր պատմությունը Գյոթեն, աննշան ու սովորական շատ բան է տեղի ունենում, Ս. ՅԱՍՅԱՅ, Մի գիշերվա հանճարը («Մարդկության աստեղային ժամը» — ժող., թրգմ.՝ Լ. Հախվերդյանի, Երեւան, 1986], Տերի տեր — Հիսուս Քրիստոս լեւա պատմության վրա գրված էր՝ «ԹԱԳԱՎՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՐ ՏԵՐՆԵՐԻ», Հտ. ԺԹ. 14], տեր-թողիկի ակադեմիա (հեզն.) — Մեծով «գաստիարակող» եւ ոչինչ չտվող դպրոց [— Հայրիկ, ...դու ավարտել ես տեր-թողիկի ակադեմիան..., Մ. ԱՐՄԵՆ, Հեղնար Աղբյուր, Երեւան, 1961, նույնի Ժիրայր Դենց, Պատվիրեցին հանձնել ձեզ, Երեւան, 1964], Տերունական աղոթք — «Հայր մեր» [«Հայր Մեր»-ը գոր սկսեր էի կարդալ անոր տանջված ոսկորներուն վրա, հագիվ «գի ֆո է արհայութիւն»-ին հասցուցի... Ձեռով մը ավարտեցի Տերունական աղոթքը, Ա. ՀԱՅԱՍՏ, Ցեղին ձայնը, հտ. 2, Նյու Յորք, 1954, Չորս աշխարհ, Բեյրութ, 1962:], Տերունական օր — Կիրակի [Ողջույն քեզ, Անտառ, այս Տերունական Օրով. որ Կիրակին է անմահակի եւ մահահարակի, Շ. ՇԱՀՆՈՒՐ, Ազատն Կովկաս եւ իբր յաւելագիր Վաղը, Փարիզ, 1970], տե՛ս Պ. ԲԵԳԻՐՅԱՆ, Հայերեն շրջասությունների բառարան, Երեւան, 2010, էջ 267):

անվանական կայուն հարադրություններ (հմմտ. տէր տէրանց, տէր իմ, տէր Աստուած):

Միջինհայերենյան շրջանում բառույթի իմաստային կառուցվածքի փոփոխությունների մասին էական վկայություններ չկան (բացի՝ հմմտ. տէր կանգնիլ, տէր ով է). վաղաշխարհաբարյան վկայություններում հանդիպում են նոր բայական հարադրություններ (հմմտ. տէր դառնալ, տիրութիւն անել), ինչպես նաեւ գոյականի եւ ածականի արժեքով նորակազմ ձևեր (հմմտ. տէրացու/տիրացի, տէրունի, տիրանկար):

Նորհրդային՝ նոր շրջանի բառարանագրական վկայություններում Աստված ընդհանրական միջուկային իմաստույթը մղվել է ծայրամաս, ճշգրտվել եւ եզրույթի վերածվել՝ ընդլայնելով տէր բառույթի հոմանիշային շարքը (հմմտ. Տէր — Հայր Աստված — Քրիստոս), իսկ աշխարհիկը դարձել է միջուկային՝ «իշխանավոր մարդ» ընդհանրական իմաստույթով:

Բառույթի իմաստային կառուցվածքում իրացվել են փոխաբերական անվանական հարադրություններ՝ «որոշ հատկություն ունեցողի»՝ ածականի արժեքով (հմմտ. հիշողության, խելի, կամփ տեր), «անձնիշխանի» (հմմտ. (իր/քո) գլխի, (իր/քո) ժամանակի, արհեստի տեր), «ծնողի» (հմմտ. երեխայի տեր), «որեւէ կարգի ունեցվածք (գույք, դրամ, հանածո են) ունեցողի»՝ ուղիղ (հմմտ. հողերի, միլիոնների տեր) կամ փոխաբերական (հմմտ. (բնական) հարստությունների տեր), «որեւէ վայրում՝ բնագավառում եւն տիրություն անողի» (հմմտ. ծովի տերերը (ծովային կաթնասունները)), «որեւէ զգացմունք՝ հոգեվիճակ ունեցողի» (հմմտ. Սիրո տերը գեղեցկանում է), «անձնավորմամբ՝ մեկի՝ մի բանի նկատմամբ լիերավ իշխանություն ունեցողի» (հմմտ. Բայց կյանքն է տերը...), «որեւէ բանում առավելություն՝ գերազանցություն ունեցողի» (հմմտ. դրության՝ իրադրության տեր) իմաստույթներով:

Կայունանում է «հովանավոր պաշտպանի» փոխաբերական իմաստույթը (հմմտ. Տե՛ր ես, որդյա՛կ...,անտերին տեր, նախարա՛կ, որբերին հե՛ր...):

Բառույթը կայունանում է որպես հարգական դիմելաձև եւ մակդիր (հմմտ. ողորմած տեր, տեր հայր, տեա՛ր), իսկ անկախության շրջանում իրացվեց «ամուսնական զույգ» հավաքական իմաստույթը տիկին բառույթի հարադրությամբ (հմմտ. տեր եւ տիկին Հակոբյաններ):

Բառույթի իմաստային կառուցվածքը հինհայերենյան շրջանից զգալիորեն ընդլայնվել է՝ «Իրական անձինք, մարդիկ» բառաիմաստային

խմբի այլ բառաիմաստային ենթաբազմություններում ընդամին իրացնելով տարբեր իմաստույթներ, ինչպես՝ «ըստ դասային պատկանելության, անձնական իշխանության եւ կախվածության վիճակի» (հմմտ. թագավոր, տանուտեր, իշխան, ստրկատեր, կախվածատեր, պարոն²¹, ֆաղֆենի, սեփականատեր, սինյոր, պան եւն, գնահատողական՝ բացասական երանգավորմամբ՝ աւրա, իշխանիկ, օլիգարխ եւն), հականիշույթյան եզրով՝ «ըստ հասարակ ժողովրդին, հասարակության ոչ արտոնյալ խավին պատկանելու» (հմմտ. ստրուկ, բանվոր, ծառայող, ծառա, հպատակ, գործակատար, պլեբեյ, մուփիկ, իզգոյ²² եւն), «ըստ սեփականության, գույքի, կապիտալի տիրապետման» (հմմտ. բաժնետեր եւն), «ըստ պարտավորության, պայմանագրի, երաշխավորագրի, խնամարկության, ժառանգության, վարձակալման նկատմամբ հարաբերության» (հմմտ. հովանավոր, վարձակալ, գործատու, հայր, պատրոն²³ եւն, գնահատողական՝ դրական երանգավորմամբ՝ թիկունֆ / մեջֆ, ձեոֆ եւն), «ըստ գերիշխող դիրքի, ղեկավարման, ուղղորդման, կարգադրման» (հմմտ. գլուխ, գլխավոր, տնօրեն, տեր, նախագահ, ղեկավար, կարգադրիչ, ավագ եւն, գնահատողական՝ դրական կամ բացասական երանգավորմամբ՝ հոգի, պարագլուխ, ավագակապետ եւն), «ըստ ազգակցական, բարեկամական հարաբերության» (հմմտ. հարազատ, ազգական, յուրային, խնամի, ամուսին / այր թե կին/ եւն):

Տեր բառույթի իմաստային կառուցվածքի տարաժամանակյա քննությունը կրկին վերահաստատեց մեր խոսքի սկզբում ասված այն միտքը, որ որոշակի դարաշրջաններում համագործածական բառապաշարում նոր բառերն ավելի սակավադեպ են, քան հմերը՝ նոր իմաստներով եւ կապակցական հնարավորություններով:

РЕЗЮМЕ

Темпы развития семантических структур лексем языка не одинаковы на разных этапах его исторического развития. В этом случае новое, как правило,

²¹ Անկախույթյան շրջանում բառույթն իրացվում է միայն որպես արական հարգական դիմելիք:

²² Ապագասային անձ հին Ռուսիայում: Այսօր գործածական է «իր միջավայրից վտարյալ անձ» փոխաբերական իմաստույթով:

²³ Բարբառներում իրացրել է նաեւ «սկեսրայր» իմաստույթը:

опирается на старое и одновременно обогащает его. Словарный состав живого языка в количественном отношении может быстро пополняться: нужны новые словарные единицы для новых предметов и понятий. В этом непрерывном процессе старые лексические единицы мирно сосуществуют среди новых, и только их незначительная часть переходит в архаизмы, исчезая на определенном историческом этапе из активного употребления. Изменения в лексико-семантической системе языка отражаются в отношениях лексико-семантических полей, групп и подмножеств.

Предметом нашего исследования является описание развития семантической структуры армянской лексики «ԴԵՐ» в сфере лексико-семантического поля «Названия лиц», функционирующей в лексико-семантических группах «Реальные лица, люди» и «Религиозные, мифологические, сказочные, фантастические человекоподобные существа». Предложена гипотеза: в лексике развивающихся языков в определенных эпохах, как правило, *новые* слова (неологизмы) встречаются реже, чем *старые* в новых значениях и новых сочетаниях. Сказанное зеркально отражает картина развития семантической структуры лексики «ԴԵՐ» со староармянского периода, когда ее семантические реализации находились в основном в религиозной сфере до последних лексикографических свидетельств, подтверждающих их переход преимущественно в новоармянскую сферу разных подмножеств лексико-семантической группы «Реальные лица, люди».

RESUME

The rate of development of semantic structures of language lexemes is not the same at different stages of its historical development. In this case, the new, as a rule, relies on the old and simultaneously enriches this old. The vocabulary of a living language in quantitative terms can be rapidly replenished: new vocabulary units are needed for new subjects and concepts. In this continuous process, old lexical units coexist peacefully among the new ones, and only their insignificant part passes into archaisms, disappearing at a certain historical stage from active use. Changes in the lexico-semantic system of the language are reflected in the relations of lexico-semantic fields, groups and subsets.

The subject of our study is the description of development of the semantic structure of the Armenian lexeme *TER* in the sphere of the lexico-semantic field “Names of persons”, functioning in the lexico-semantic groups “Real persons, people” and “Religious, mythological, fairy-tale, fantastic humanoid beings”. A hypothesis is proposed: in the vocabulary of developing languages in certain eras, as a rule, new words (neologisms) are less common than old ones in new meanings and new combinations. All of the above can be demonstrated by the example of a development of the semantic structure of the lexeme *TER* from the old Armenian period, when its semantic implementations were mainly in the religious sphere until the latest lexicographic evidence confirming their transition mainly to the new Armenian sphere of different subsets of the lexico-semantic group “Real persons, people”.

